

פרק שישי

חינוך

חינוך הדור הצעיר היה ועודנו אחד הנושאים החשובים ביותר בציבור הדתי-לאומי. הדאגה לנושא החינוך נבעה מן השאיפה האנושית הבסיסית והשכיחה לוודא שהדור הבא ימשיך בדרכם הרעיונית של ההורים. אולם, בנוסף לכך, הציונות הדתית לדורותיה ראתה גם סוג של שליחות בהקמת מוסדות חינוך, המשלבים קודש וחול על פי חזונה. היא שאפה לבנות דגם חינוכי מוצלח שיישם את תפישת עולמה ויהווה מודל לחיקוי. בפרק זה ננתח את התהליך של הקמת מוסדות החינוך במושבים הדתיים, הקשיים שאפיינו אותו ומשמעותו של התהליך בראייה היסטורית.

הצורך במוסדות חינוך מתאימים

חינוך הדור הצעיר זכה, כאמור, לתשומת לב מיוחדת בציבור הציוני-דתי, ומטבע הדברים ייחד הנושא את המושבים הדתיים באופן בולט ממושבים אחרים. המושבים הלא-דתיים הקטנים נהגו לשלוח את ילדיהם ללמוד בבית-הספר האזורי הסמוך, אליו הגיעו ילדים מכל יישובי האזור. היה בכך יתרון גדול, כי בכך נחסך הצורך להפעיל מוסד חינוכי ביישוב קטן, שמספר הילדים בו אינו מצדיק קיום של בית-ספר נפרד. במושבים הדתיים, לעומת זאת, כאשר הילדים הראשונים הגיעו לגיל חינוך, החלו החברים במאמצים להקמת מסגרת חינוכית מקומית.¹ החקלאים הדתיים לא ראו בחינוך הכללי - הלא-דתי, במושבים ובקיבוצים הסמוכים, מסגרת שהולמת את השאיפות והאידיאלים החינוכיים שלהם. הם חיפשו מסגרת ייחודית שתחנך ברוח המסורת היהודית, אך יחד עם זאת תדגיש את ערכי העבודה וההתיישבות. בתי-הספר הלא-דתיים שסביבם אמנם חינוכו לנאמנות לערכים הציוניים ולערכי העבודה וההתיישבות, אך חסרה בהם זיקה הדוקה למסורת היהודית. מוסדות חינוך דתיים ברוח הציונות הדתית לא נמצאו בסביבה הקרובה, לפיכך לא נותרה לחלוצים הצעירים ברירה, אלא ליצור בעצמם את המסגרת

1 החלטות מועצת המרכז של הסתדרות 'הפועל המזרחי', ז-ח תרצ"ד, גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי', 13/10, החלטה ג' - 'לברור שאלות חינוך הילדים'. מכתב של 'הפועל המזרחי' למחלקת החינוך של הוועד הלאומי על הצורך במוסד חינוכי מיוחד לשדה יעקב: "בנקודה זו, אשר אינה יכולה להתקשר עם שום נקודה בשטח החינוכי, לרגלי המגמה הדתית המוחלטת לחינוך הילדים - יש צורך דחוף לפתיחת בית-ספר", אצ"ד, התי"ד 80, כ"ה אלול תרצ"ד.

החינוכית אליה שאפו.² ניסיונות ליצירת מסגרת חינוך משותפת לדתיים ולא-דתיים אינם נזכרים במקורות השונים. עובדה זו מלמדת על כך, שלמרות רצונם של החלוצים הדתיים להידמות במעשיהם לעמיתיהם הלא-דתיים, הפער בנושא חינוך הדור הצעיר היה בלתי ניתן לגישור. ברור היה לחברים הדתיים במושבים שסיכויי ההצלחה של מסגרת משותפת מעין זו מעטים למדי. ייתכן שהרתיע אותם גם החשש מפני וויתורים הכרחיים מבחינה רעיונית ומעשית, אשר מסגרת משותפת עלולה לדרוש ואיתם לא יוכלו להתפשר.

אמנם, בעיה זו לא הורגשה ברוב המושבים הדתיים בשנותיהם הראשונות, כיון שמספר הילדים היה קטן וגילם נמוך מאוד. הראשון שנתקל בשאלה זו היה ר' שלמה לויזן, זקן חברי שדה יעקב, כאשר משפחתו הצטרפה אליו

שיעור בבית-הספר בכפר הרא"ה: 1939 (אוסף הצילומים הלאומי, צלם - זולטן קלוגר - 10-119)

2 'נתיבה', י"ג ניסן תרצ"ו, עמ' 3, 'במושב הדתי' (מ' נס); רוטשטיין, פרקי, עמ' 149; גניחובסקי, כי תבואו, עמ' 160-161; דון-יחיא, באהלי, עמ' 42.

לשייח' אבריק בראשית שנת תר"ץ (שלהי 1929). הוא התחבט רבות בשאלה היכן ילמד בנו הגדול, אשר, בן ה-9, שהגיע זה עתה למושב עם המשפחה. במושב לא היתה מסגרת מתאימה כיון שעדיין לא היו ילדים בגילו, אלא רק פעוטות בודדים. שלמה, האב, העדיף שבנו יישאר בביתו ולא ילמד כלל, מאשר לשלוח אותו לבית-הספר הכללי, הלא-דתי, שבעמק, שם למדו ילדי הישובים הלא-דתיים שבסביבה. "העדפתי", כך כתב בזיכרונותיו, "שיהיה עם הארץ דתי ולא מלומד 'חופשי'". מאוחר יותר, מחוסר ברירה, שלח את בנו ללמוד בישיבת 'תפארת-ישראל' בחיפה, שבראשה עמד הרב דב מאיר רובמן.³ צעד זה של שלמה לויין גרם להרמת גבות של אחדים מחברי שדה יעקב, שתמהו על כך ששלח את בנו ללמוד בישיבה, בעוד המשק זקוק נואשות לידיים עובדות. "ברפת צריך עובדים ולא רבנים" טענו כנגדו בלהט. אולם לויין סבר אחרת: "דווקא ברפת צריך רבנים, כדי שידעו לענות על שאלות הלכתיות". אכן, לימים היה אשר, הבן, דוגמא לשילוב של בן-תורה ורפתן מצטיין.⁴

דחיפה של ממש קיבלו ענייני החינוך בשדה יעקב עם המעבר אל נקודת הקבע בשנת תרצ"ג (1932). הוברר אז כי הורי הילדים הגדולים, כבני חמש, מתכוונים לשולחם לבית-הספר הלא-דתי במושב הסמוך.⁵ חברי המושב הבינו שיש לבנות מיד מסגרת חינוכית במושב, שתספק מענה הולם לאותם ילדים. כך הוקם בית-הספר בשדה יעקב, שהיה גם בית-הספר הראשון במושבים של תנועת 'הפועל המזרחי', ובו למדו חמישה ילדים אצל מורה אחד.⁶ זמן מה אחר-כך, החלה הבעיה להטריד גם את חברי שאר המושבים הדתיים, כי גם ילדיהם גדלו והגיעו לגיל בית-הספר. בדיוני מועצת המרכז של הסתדרות 'הפועל המזרחי' בשנת תרצ"ד (1934) נידונה השאלה. ברור היה לחברי המועצה שהפתרון הוא להקים מוסדות חינוך מתאימים במושבים, אך השאלה היתה כיצד מגשימים זאת באופן מעשי.⁷ בינתיים, עד שגובשו ההחלטות והוכשרו התנאים לכך, היו במושבים הדתיים הורים ששלחו את ילדיהם ללמוד בבית-הספר הלא-דתי הסמוך. אולם, היה זה

3 לויין, אע"ז 1-80.13, עמ' 5, 1-80.17 וכן לויין, אנשי, עמ' 48.

4 יעקובי, נוער, עמ' 32-33.

5 לויין לא מציין באיזה מושב מדובר אך נראה שהכוונה לכפר יהושע.

6 לויין, אע"ז 1-80.13, עמ' 7 וכן 1-80.07, 'ציוני דרך לשדה יעקב'.

7 גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי' 13/10, 'החלטות מועצת המרכז של הסתדרות 'הפועל המזרחי' בא"י, ז-ח אייר תרצ"ד.

לתקופה קצרה בלבד, עד שנוספו ילדים לקבוצה ואפשר היה לארגן מסגרת חינוכית מקומית.⁸

ההחלטה לפתוח מסגרת חינוכית מקומית לא היתה פשוטה כלל ודרשה התמודדות עם מכשולים רבים. צריך היה לגייס תקציב קבוע למוסד שיקום, ולמצוא מורים מתאימים, שייאותו ללמד קבוצה הטרוגנית. שכן מספר הילדים המועט במושבים יצר פערי גילאים בין הילדים ולכן נאלצו לשלב גילאים שונים באותה כיתה. גם לא היו מבנים מתאימים לשכן בהם את המוסד החדש. אולם החלוצים הדתיים לא העלו על דעתם אפשרות אחרת, לא נרתעו מגודל הקשיים ונרתמו למשימה. בדבקות ראויה לשמה התמודדו עם מכלול הקשיים והצליחו בסופו של דבר להקים מוסדות חינוך, שהיו להם מקור גאווה.⁹

מקורות מימון שוטף -

בין המוסדות התנועתיים למוסדות היישוב

אחת הבעיות הקשות, עימן התמודדו המתיישבים הדתיים כבואם להקים מסגרת חינוכית מקומית, היתה היעדר תקציב למימון השוטף, קרי תשלום שכר המורים והגננות.¹⁰ תחילה ניסו לגייס את הכספים מקרב חברי המושב, הטילו עליהם מס חינוך מיוחד או ערכו מגבית.¹¹ אולם, במהרה הוברר שהמושב הצעיר, שטרם התבסס מבחינה כלכלית, לא יוכל לשאת לברו בנטל הכספי. בצר להם, פנו חברי המושבים לתנועתם, 'הפועל המזרחי', אשר שלחה מידי פעם, באמצעות המחלקה שלה לתרבות, סכומי כסף לתמוך

8 בכפר הרא"ה נפתח בית-הספר בשנה"ל תרצ"ו או תרצ"ז ונראה שבאותו הזמן נפתח גם בכפר אברהם ואילו בכפר פינס נפתח רק בתרצ"ט. עד אז למדו ילדי כפר פינס בביה"ס הלא-דתי בכרכור, רוטשטיין, פרקי, עמ' 149 וגניחובסקי, כי תבואו, עמ' 161. ביה"ס שם אמנם היה כללי אך לימדו בו גם מורים דתיים, צבי כהן (כפר פינס) - כ"ז אלול תשס"ט.

9 שם, עמ' 142-156, הוברמן, ייחודו, עמ' 146-156, 1-80.06, יודנפרויד, תשל"ט (1979).

10 דון-יחיא, באהלי, עמ' 22-23.

11 הוברמן, ייחודו, עמ' 147.

במוסדות החינוך הצעירים.¹² גם 'קרן ארץ-ישראל' (קא"י) של 'המזרחי' העניקה מפעם לפעם סיוע כספי למוסדות החינוך במושבים הדתיים. אך, הקומץ המועט לא השביע את הארי. המחסור הכספי החמור הדיר שינה מעיני החברים ואף גרם מידי פעם לסגירת הגנים ובתי-הספר לזמן מה.¹³ בגבור הלחצים מצד חברי המושבים, פנתה תנועת 'הפועל המזרחי' בראשית שנת תרצ"ח (1937) למרכז העולמי של 'המזרחי' בבקשה להכניס לתקציב השנתי שלו את סעיף מימון של מוסדות החינוך במושבים הדתיים, כיוון שהללו לא זוכים לתקציב רשמי ממחלקת החינוך של 'כנסת-ישראל'.¹⁴ מסתבר כי פנייה זו לא נשאה פרי מידי וגם אחריה טרם אושר תקציב קבוע עבור מוסדות החינוך במושבים הדתיים. במכתב משותף מאדר תרצ"ח (1938) קובלים נציגי המושבים על כך שבמשך חצי שנה קיבלו רק תשלום עבור חודש אחד בלבד מ'הפועל המזרחי' ותשלום אחד נוסף מ'קרן ארץ ישראל' של 'המזרחי'.¹⁵

יש לציין כי קושי כלכלי בהחזקת מוסדות החינוך היה קיים בשנים הראשונות במרבית היישובים הקטנים בפריפריה, הרחק ממרכזי היישוב, דתיים ושאינם דתיים. אולם, מסתבר כי ביישובים הדתיים היה המצב קשה יותר, בהיעדר האפשרות לשיתוף פעולה עם יישובים סמוכים, לשם הקטנת העלויות. הדתיים נאלצו להסתדר בכוחות עצמם ולהקים מוסד חינוך מקומי, למרות ההוצאות הרבות הכרוכות בכך.¹⁶ זאת ועוד, מוסדות החינוך, שנמנו על הזרם הכללי, זכו לתקציב מסויים ממחלקת החינוך של הוועד הלאומי - 'כנסת ישראל', ואילו המוסדות הדתיים טרם הוכרו כזרם נפרד ולפיכך סירבה מחלקת החינוך לתמוך בהם.

12 אצ"ד, התי"ד 44, מכתבי בקשה מכפר הרא"ה לוועה"פ של 'הפועל המזרחי' להשתתפות בהוצאות הגן וביה"ס, תרצ"ז-תרצ"ח, וכן התי"ד 80, השתתפות בתקציב ביה"ס בשדה יעקב, מכתב מעשרה בטבת תרצ"ח.

13 שם, מכתב להנהלת 'קרן ארץ ישראל' מתאריך ד' ניסן תרצ"ז (16.3.1937). במכתב מתלוננים חברי כפר הרא"ה שגן הילדים במקום, עם 15 ילדים, נסגר השבוע מחוסר תקציב להמשך פעילותו. גם בית-הספר בכפר אברהם עמד בשנים תרצ"ט-ת"ש (1939-1940) בסכנת סגירה עקב חובות כבדים. חברי המושב דנו ארוכות בשאלת עתידו של המוסד, פרוטוקולים של כפר אברהם, מלכה אמיתי.

14 אצ"ד, 'הפועל המזרחי' 326, מכתב מי"א תשרי תרצ"ח.

15 אצ"ד, התי"ד 17, מכתב מי"ח אדר ב' תרצ"ח, עליו חתומים נציגי כפר הרא"ה, כפר פינס, כפר אברהם וכן קיבוץ רודגס.

16 חזני משדה יעקב, עמ' 22-23.

שיפור מסוים חל כאשר, לאחר מאבק ממושך, הוכרו מוסדות החינוך הדתיים באופן רשמי על ידי המוסדות הלאומיים, במהלך השנים תרצ"ח-תרצ"ט (1938-1939). השתתפותה של המחלקה לחינוך של 'כנסת ישראל' בעלותו של החינוך במושבים הדתיים, נעה בין 10%-15% מכלל ההוצאות על תקציב החינוך בכל מושב.¹⁷ בכינוס נציגי המושבים והארגונים של 'הפועל המזרחי' בשבט ת"ש (1940), בו הוחלט, בין השאר, על ייסודו של איגוד המושבים של 'הפועל המזרחי', הועלו גם דרישות בעניין החינוך במושבים. משתפתי הכינוס דרשו מתנועת 'המזרחי' לעמוד בהתחייבותה להעביר אחוז ניכר ממגבית 'קרן ארץ ישראל' (קא"י) לצורכי חינוך במושבים וכן דרשו גם מתנועת 'הפועל המזרחי' למלא את חלקה בהשתתפות בתקציב.¹⁸ נראה שלאחר מכן השתפר המצב והפניות לסיוע דחוף הלכו ופחתו מכאן ואילך.¹⁹

סוגית תיקצוב מוסדות החינוך במושבים הדתיים מצביעה על זיקה מובהקת בין המושבים הדתיים לבין מוסדות ההתיישבות הדתיים גם בנושא החינוך. מובן כי גם במישור החינוכי היה המושב הדתי קשור יותר למיגזר הציוני-דתי ולמוסדותיו, מאשר לכללי. בכל הקשור לחינוך ילדיהם לא הסתמכו המתיישבים הדתיים על המוסדות הלאומיים הכלליים וכפי שראינו, אף לא קיבלו בשלבים הראשונים את תמיכתם. חברי המושבים הדתיים פעלו באורח עצמאי, על פי אמונתם והשקפת עולמם ויצרו במו ידיהם את מסגרות החינוך המתאימות להשקפתם. כך הוקמו, בסופו של דבר, בכל אחד מן המושבים, מוסדות חינוך דתיים, שהתאימו לרוחו ואופיו של המושב ותרמו לצביונו כמושב דתי.

17 אצ"ד, התי"ד 17, 53 ו-58, תקציב בתי-הספר והגנים בכפר פינס, כפר הרא"ה ובשדה יעקב לשנת תרצ"ט. ראו גם: הוברמן, ייחודו, עמ' 147.

18 החלטות כינוס המושבים והארגונים של 'הפועל המזרחי', כ"ב-כ"ג שבט ת"ש, גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי', 13/10.

19 החל משנת ת"ש ניהל 'המזרחי' בצורה מסודרת את תקציב מוסדות החינוך במושבי 'הפועל המזרחי' ונראה שהשתתף בהם בסכומים משמעותיים, גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי', 2/8.

בית-ספר ברפת או במחלבה...

מלבד בעיית התקציב השוטף, עמד בפני המושבים הדתיים קושי אחר, איתור מבנה כלשהו בו יוכלו ילדיהם ללמוד בשקט וללא הפרעות. במרבית המושבים היתה זו בעיה קשה למדי, עקב היעדר מבנים ריקים. לכל בית, צריף, או חדר במושב היה ייעוד מוגדר כלשהו והיה צורך למצוא מבנה שאיננו בשימוש במשך רוב שעות היום ולהסב אותו זמנית למוסד חינוכי. בחלק מהמושבים נמצא בית-הכנסת כמקום המתאים ביותר לצורך זה.²⁰ צריף בית-הכנסת לא היה ממילא בשימוש רוב שעות היום, אלא רק מוקדם בבוקר לתפילת שחרית, בטרם הגיעו הילדים וכן לתפילות הערב, שאז כבר

ילדי כפר הרא"ה לומדים בין ערימות החציר, 1939 (אוסף הצילומים הלאומי, צלם - זולטן קלוגר - 10-117)

20 גילה אדלשטיין (הזורעים) - כ"א חשוון תש"ע, ראיון עם שלמה טורטון משרה יעקב, תאריך לא ידוע.

סיימו הילדים ללמוד. היו שהעדיפו את עזרת הנשים שהיתה קטנה יותר וריקה ברוב ימות השבוע.²¹ במושבים אחרים מיקמו את בית-הספר במחלבה נטושה או ברפת שאיננה בשימוש ושם למדו הילדים בתקופה הראשונה, עד שהתפנה צריף מכובד יותר.²²

בשלב הבא עברו בתי-הספר והגנים לצריף שיועד רק לצורכם. הצריף הכיל בדרך-כלל כמה חדרים, כך שכל כיתות בית-הספר שכנו בו. במקומות בהם לא הספיק צריף יחיד לצורך זה, שכרו צריף נוסף ופיצלו את המוסד בין שני הצריפים.²³ שלב ביניים זה נמשך שנים אחדות עד אשר הצליחו חברי המושב להשיג מקורות מימון לבניית מבנה קבע לבית-הספר.²⁴ בשלהי שנות ה-30 נמצאו גורמים שהתחייבו לממן את בניית מוסדות החינוך במרבית המושבים והבנייה החלה לשמחת המתיישבים. לצורך הבנייה בשדה יעקב ובכפר אברהם הושגה הלוואה בעזרת המחלקה הגרמנית של הסוכנות היהודית. חברי כפר פינס השיגו תרומה של נדיב מלונדון, אוהד התנועה, שהסכים לבנות מבנה בן שתי קומות, הראשונה תשמש כבית-ספר והשנייה כמקום תפילה. בפועל נבנתה רק הקומה הראשונה לבית-הספר ואילו בניית בית-הכנסת התעכבה ונעשתה לבסוף במקום אחר, כפי שתואר לעיל, בפרק חמישי העוסק במבני דת.²⁵ בכפר הרא"ה התעכבה הבניה והושלמה רק במהלך שנות ה-40.²⁶

כיתה של שני ילדים

ההחלטה על פתיחת בית-ספר לא היתה פשוטה. באף אחד מהמושבים לא היו בתקופה הראשונה אפילו עשרה ילדים בגיל הרך, לשם פתיחת כיתה ראשונה של בית-ספר. בכפר הרא"ה מנה בית-הספר בשנתו הראשונה שתי

21 הוברמן, ייחודו, עמ' 147-156.

22 שם, וכן רוטשטיין, פרקי, עמ' 149 וצבי כהן (כפר פינס) - כ"ז אלול תשס"ט.

23 שם, בכפר הרא"ה בשנותיו הראשונות, פיצלו את בית-הספר מחוסר מקום בין שלושה ואף ארבעה מקומות נפרדים. חלק למדו בצריף בית-הכנסת והשאר פוזרו בין הרפתות השונות שלא היו פעילות.

24 בשנת תרצ"ח (1938) עדיין היו כל מוסדות החינוך בצריפים, חזני משדה יעקב, עמ' 22.

25 שם.

26 הוברמן, ייחודו, עמ' 154.

ילדות בנות שש, אליהן צירפו ילד נוסף בן ארבע וחצי בכדי להגדיל את הקבוצה.²⁷ בשדה יעקב נפתח בית-הספר עם חמישה ילדים, בגילאים שונים.²⁸

מאמצים רבים נעשו כדי לאפשר את פתיחתן של הכיתות הראשונות, על אף מספר הילדים המצומצם. הפתרון הפשוט, אותו נקטו ברוב המקומות, היה שילוב ילדים מגילאים שונים באותה כיתה. ניתן היה למצוא ילדים מכיתה א', ב' ואף ג' לומדים יחד, מחוסר ברירה.²⁹ כך מתואר בית-הספר בכפר הרא"ה בשנתו השניה: "תלמידי הכיתות ישבו ליד שולחן אחד ארוך: מצד ימין ישבו תלמידי כיתה א', מצד שמאל תלמידי כיתה ב' ובין שתי ה'כיתות' - דני, כנציג כיתה ג'... מולו, בצד השני, ישב וינוגרד, המורה, המנהל ובעצם המוסד כולו".³⁰ מספרם המועט של התלמידים לא הצדיק שכירת מורים נוספים, ועל כן נאלץ המורה היחיד להתמודד בכוחות עצמו עם פערי הגילאים ועם הצורך ללמד ברמות שונות בו-זמנית. המורים נאלצו למצוא פתרונות יצירתיים: הם שילבו בשיעוריהם מטלות ועבודות, שהעסיקו חלק מן התלמידים בעבודה עצמית וכך התפנו המורים ללמד את הקבוצה השניה, שם נדרשה רמת לימוד שונה. לעיתים, נסתייע המורה בתלמידי השכבות הבוגרות יותר, שהגישו עזרה לילדי הכיתות הנמוכות.³¹

בכדי להגדיל את מספר התלמידים ולאפשר לבית-הספר לתפקד כיאות, עם בסיס כלכלי טוב יותר, צירפו חברי המושבים הדתיים לבית-הספר ילדים מהמושבים השכנים. כך למשל, בשנותיו הראשונות של בית-הספר בכפר הרא"ה למדו בו גם ילדים מהמושב 'חיבת-ציון' הסמוך. בשנת תרצ"ח (1938) הצטרפו גם ילדים מהמושב יוצאי-תימן הצמוד, 'אלישיב'.³² רבים מחברי עין-עירון, מושב לא דתי, נהגו במשך שנים ארוכות לשלוח את ילדיהם לגן-הילדים בכפר פינס הסמוך,³³ אף כי ידעו שזה מוסד דתי, שמחנך ברוח המסורת. בבית-הספר בכפר אברהם למדו גם ילדיהם של חברי קבוצת רודגס השכנה, שהיו אף הם חברי 'הפועל המזרחי'.³⁴ יש להודות כי

27 שם, עמ' 146.

28 אעי"ז, 1-80.07, ציוני דרך להתיישבות שיד אבריק (מספר 46).

29 רחל ליבני (הזורעים) - כ"א חשוון תש"ע.

30 הוברמן, ייחודו, עמ' 146-150.

31 רוטשטיין, פרקי, עמ' 142.

32 שם.

33 צבי כהן (כפר פינס) - כ"ז אלול תשס"ט.

34 דון-יחיא, באהלי, עמ' 42.

הקשיים והאתגרים הללו היו גם מנת חלקם של כמה מושבים לא-דתיים, אך במושבים הדתיים היתה הבעיה שכיחה ומעיקה הרבה יותר, הן בשל ההיבט הרעיוני-השקפתי והן בשל היעדר יישובים דתיים סמוכים.

התבססות מוסדות החינוך במושבים הדתיים

מצב זה של צירוף גילאים שונים בכיתה אחת, עקב מיעוט מספר הילדים, נמשך שנים מספר עד שבית-הספר גדל בכמות התלמידים ואפשר היה לפתוח כיתות מסודרות ונפרדות לכל גיל. במקומות אחדים חלפו כשש שנים עד שהגיעו לשלב זה ובמקומות אחרים אף יותר. בשדה יעקב מנה בית-הספר בהקמתו בשנת תרצ"ג (1933) חמישה תלמידים בלבד ולהם מורה אחד. כעבור שלוש שנים, בשנת תרצ"ו (1936), הכיל כבר בית-הספר 16 ילדים, שחולקו לשלוש כיתות, אולם עם מורה אחד בלבד. בגן הילדים שם היו 15 ילדים. לאחר שלוש שנים נוספות, בתרצ"ט (1939), היו כבר 28 ילדים בבית-הספר ועוד 20 בגן הילדים ואז נוסף עוד מורה במשרה חלקית.³⁵ שנה לאחר מכן, בת"ש (1940), מנה בית-הספר 38 ילדים ובגן הילדים 20 בלבד. בשנת תש"א (1941) חלה ירידה במספר התלמידים, מסיבה שאיננה ברורה ובית-הספר מנה רק 32 ילדים, אך בתש"ב (1942) גדל שוב המוסד והכיל 40 תלמידים. אז כבר לימדו בו שני מורים. בגן הילדים היו בשנתיים אלו 30 ילדים.³⁶

מבין בתי-הספר, שקמו במושבי 'הפועל המזרחי', בית-הספר בכפר אברהם היה הגדול ביותר, אף כי מספר תושבי המושב דמה לזה של המושבים האחרים. מסתבר שהיה זה בגלל קבוצת רודגס הסמוכה ושכונות

35 אעי"ז, 1-80.07, ציוני דרך להתיישבות בשיך אבריק (מס' 46, 55, ו-63), וכן אצ"ד, התי"ד 58, תקציב לביה"ס וגן הילדים בשדה יעקב לשנת תרצ"ט. המספרים ברשימת המושבים מקבלי התקציב מהמזרחי לעיתים אינם מדויקים. לדוגמא, במכתב ששלחו חברי שדה יעקב לוועד הפועל של 'הפועל המזרחי' בט' תשרי תרצ"ח, דיווחו על 28 ילדים בביה"ס במושב עם פירוט מדויק כמה ילדים בכל כיתה וכו', אצ"ד, התי"ד 80. ברשימת 'המזרחי' לעומת זאת, מופיעים בשנת תרצ"ט 25 ילדים בשדה יעקב. לא מסתבר שמספר הילדים ירד אלא דווקא סביר שעלה.

36 גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי', 13/11, תקציב למוסדות החינוך בנקודות ההתיישבות של 'הפועל המזרחי' בשנים ת"ש-תש"ב.

נוספות של פתח תקוה, ששלחו את ילדיהן ללמוד בכפר אברהם.³⁷ בשנת ת"ש (1940) מנה המוסד 50 תלמידים ובגן הילדים עוד 18. שנה אחר-כך למדו בבית-הספר 60 ילדים ועוד 20 בגן. בשנת תש"ב (1942) כבר עלה המספר ל-76 תלמידים בבית-הספר, שלושה מורים ו-24 ילדים בגן.³⁸ בכפר פינס התפתח בית-הספר בצורה איטית יחסית. עם הקמתו בשנת הלימודים תרצ"ט (1939) מנה בית-הספר 11-12 ילדים, מכיתה ב' ועד ח'. במהלך השנה הצטרפו, ככל הנראה, עוד כ-5 ילדים ובסוף השנה נמנו 17 ילדים בבית-הספר ועוד 13 בגן הילדים. בשנת ת"ש (1940) היו בבית-הספר 18 ילדים ומספר זהה בגן. בתש"א (1941) גדל המספר ל-19 תלמידים בבית-הספר ועוד 23 ילדי גן. בשנה הבאה נוספו שלושה תלמידים והמספר הכולל עמד על 22 ילדים בבית-הספר, אך רק 20 בגן הילדים.³⁹ בית-הספר בכפר הרא"ה החל את שנתו הראשונה (תרצ"ו או תרצ"ז - 1936-7) עם שלושה תלמידים בלבד, כזכור.⁴⁰ בשנה השניה כבר מנה בית-הספר עשרה ילדים ובתרצ"ט (1939) כבר היו בו 15 ילדים. בגן הילדים היו באותה שנה 25 פעוטות.⁴¹ בשנת ת"ש (1940) עלה מספר הילדים בבית-הספר ל-25 ואותה כמות היתה גם בגן. בשנת תש"א (1941) חלה קפיצה גדולה ומספר ילדי בית-הספר עמד על 45, בעוד בגן נותרה אותה כמות ילדים כבשנה הקודמת. בשנה הבאה נוספו לבית-הספר רק שלושה ילדים ואילו לגן נוספו עשרה. במושב הזורעים נפתח לראשונה גן ילדים בשנת תש"ב (1942), כשנתיים וחצי אחר הקמת המושב, והיו בו תשעה ילדים באותה שנה.⁴² שנה לאחר מכן מנה הגן עשרים ילדים.

הגידול המהיר יחסית במספר התלמידים, אשר סייע להתפתחותם ולביסוסם של בתי-הספר במושבים הדתיים, עשוי להעיד גם על צמיחתם והתפתחותם המהירה של המושבים עצמם. העובדה שרובם המוחלט של החברים שלחו את ילדיהם לבתי-הספר המקומיים ולא לבתי-הספר הכלליים בסביבה, תרמה אף היא לחיזוקם של מוסדות החינוך המקומיים. אולם

37 משה מיכליס (כפר אברהם) - ב' חשוון תש"ע.

38 שם.

39 שם, וכן אצ"ד, התי"ד 53, תקציב לביה"ס וגן הילדים בכפר פינס לשנת תרצ"ט ורוטשטיין, פרקי, עמ' 142.

40 הוברמן, ייחודו, עמ' 146.

41 אצ"ד, התי"ד 17, תקציב לביה"ס וגן הילדים בכפר הרא"ה לשנת תרצ"ט.

42 גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי' 13/11, תקציב למוסדות החינוך בנקודות ההתיישבות של 'הפועל המזרחי' בשנים ת"ש-תש"ב.

יש לציין כי הגידול במספר התלמידים בבתי-הספר במושבים הללו, איננו מבטא בהכרח את הגידול האמיתי של האוכלוסייה במקום, משום שבחלק מבתי-הספר למדו גם ילדים מיישובים שכנים, דתיים ולא-דתיים. אין מספיק נתונים על מספר הילדים שנוספו מבחוץ ולכן התמונה בנושא זה נותרה מעורפלת מעט ואיננה חד-משמעית.

הקמתו של המרכז לתרבות וחינוך מטעם 'הפועל המזרחי' בשנת תרצ"ח (1938) תרמה אף היא להתפתחותם של מוסדות החינוך במושבים הדתיים. הנהלת המרכז שלחה מורים ואנשי חינוך לבתי-הספר במושבים הדתיים והללו תרמו מידיעתם ומניסיונם למוסדות הצעירים. המרכז סייע ברכישת ספרי לימוד והקל בכך על הנטל הכלכלי המונח על כתפי ההורים. מלבד המרכז לתרבות וחינוך, פעלה בתוך תנועת 'הפועל המזרחי' גם ועדת הדרכה מיוחדת, שתפקידה היה לסייע להורים ולמורים בהכוונה והדרכה, באמצעות ביקורים במוסדות החינוך.⁴³ מאוחר יותר, הקימה תנועת 'הפועל המזרחי' וועדת חינוך שהיתה מוסמכת להחליט בענייני חינוך בסניפי התנועה.⁴⁴

צוות ההוראה

באופן כללי, היתה במושבים הדתיים שאיפה להפעיל את מוסדות החינוך באמצעות כוחות מקומיים. מסיבה זו, המורים הראשונים היו במקרים רבים חברי המושב. כאשר לא היה בנמצא מועמד מתאים במושב עצמו, הופנו מאמצי החיפוש אל מורים דתיים צעירים, בוגרי הסמינר להכשרת מורים שהוקם על-ידי תנועת 'המזרחי' בירושלים.⁴⁵ הדרישות של המושב הדתי, לקבלת מורה לעבודה בבית-הספר שם, לא היו גבוהות במיוחד וכללו בדרך-כלל ידע בסיסי בהוראה והזדהות עם עקרונות התנועה.⁴⁶

רבני המושבים נטלו חלק פעיל במערכת ההוראה במוסדות החינוך במושבים הדתיים. כך לדוגמא, שימש רבו של כפר פינס, הרב משה שטרנברג, מורה

43 גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי' 13/11, סקירה מפעולות המרכז לתרבות וחינוך, ט"ז אדר תרצ"ט.

44 שם, 13/10, החלטות כינוס המושבים והארגונים של 'הפועל המזרחי', כ"ב-כ"ג שבט ת"ש.

45 רוטשטיין, פרקי, עמ' 142-144 ושטיינר, ההר, עמ' 158.

46 אצ"ד, התי"ד 17 מכתב מוועד ההורים בכפר הרא"ה לטובה דיאמנט בבקשה למצוא להם גננת, כ"א אייר תרצ"ז.

למקצועות הקודש בבית-הספר בכפר.⁴⁷ הרב שאול ישראל, רבו של כפר הרא"ה, הצטרף לצוות המורים והרמ"ם בישיבה החקלאית במקום, אשר הפכה במרוצת השנים לישיבה תיכונית.⁴⁸ הרב שלמה מן-ההר, שהיה מועמד להיות רב בשדה יעקב, ניהל את בית-הספר במקום בראשית שנות ה-40 ואף שימש כמורה שם במשך שנים אחדות.⁴⁹ רבו של כפר אברהם, הרב דוד סלומון, הקים את הישיבה התיכונית בכפר, ניהל אותה ולימד שיעורים קבועים במקום.⁵⁰

מלבד רבני המושבים, נמנו על צוותי המורים בשנים הראשונות דמויות חשובות שנודעו בציבור הציוני-דתי בהמשך דרכם. הרב שלמה טל, לדוגמא, שהיה מומחה לנוסחי תפילה והוציא לאור בתקופה מאוחרת יותר את הסידור 'רינת-ישראל', היה המורה הראשון בבית-הספר בכפר פינס.⁵¹ יוסף ולק, גם הוא איש חינוך מובהק, לימים חבר סגל באוניברסיטת בר-אילן וחוקר החינוך היהודי בגרמניה, החל את דרכו כמחנך בבית-הספר המקומי בשדה יעקב ואחר-כך כמנהלו. לפירסום רב יותר זכו הרבנים משה צבי נריה ואברהם צוקרמן, אשר הקימו את "אם ישיבות בני-עקיבא" בכפר הרא"ה, דגם של ישיבה תיכונית, שנפוץ לאחר-מכן בהצלחה במקומות רבים בארץ.⁵²

שלמה טל (1909-1998) -
יליד גליציה, עלה לארץ בשנת 1936. מראשוני המורים בכפר פינס. ערך והדיר את סידור 'רינת ישראל'.

יוסף ולק (1914-2005) -
מחנך והיסטוריון, יליד גרמניה. עלה לארץ בשנת 1936. מראשוני המורים בשדה יעקב ובעפולה. שימש כמפקח מחוזי של משרד החינוך במחוזות הצפון וירושלים, מנהל הסמינרים הדתיים למורים 'אפרתה' ו'תלפיות', מרצה באוניברסיטת בר-אילן וראש מכון 'ליאו בק'. עמדותיו נטו לשמאל הדתי ונמנה על מייסדי עמותת 'עוז ושלום'.

הרב משה צבי נריה (-1995)
1913 - רב ומחנך, ממנהיגי הרוחניים של הציונות הדתית. יליד לודז', עלה לארץ בשנת 1930. למד בישיבת 'מרכז הרב' ונקשר מאוד לרב קוק. ייסד את ישיבת 'כפר הרא"ה', אם הישיבות התיכוניות של תנועת 'בני עקיבא' ובעקבות הצלחתה יזם הקמה של ישיבות רבות נוספות ברחבי הארץ.

הרב אברהם צוקרמן (1915-2013) -
ראש ישיבת בני עקיבא בכפר הרא"ה וראש מרכז ישיבות בני עקיבא. יליד לבדוב שבליטא, למד בישיבות המוסר בליטא ועלה ארצה בשנת 1936. יחד עם הרב נריה היה שותף בהקמת הישיבה בכפר הרא"ה ולאחר פטירת הרב נריה החליף אותו בראשות הישיבה. דגל בשילוב לימודי חול בישיבות התיכוניות ועודד את תלמידיו ללמוד לקראת תואר אקדמי במכללות ובאוניברסיטאות.

47 רוטשטיין, פרקי, עמ' 142-144.

48 הוברמן, ייחודו, עמ' 172.

49 אעי"ז 447.10, זיכרונותיה של שרה כהן וכן שטיינר, ההר, עמ' 158-161. על פרשת מועמדתו לתפקיד - ראו בפרק שלישי - 'רבנים ורבנות'.

50 אצ"ד, גרדי 35, 'כפר אברהם כמרכז חינוכי לתורה', ללא תאריך וכן גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי' 71/9, 'ישיבת תורה ומלאכה' מתש"ה או תש"ו.

51 רוטשטיין, פרקי, עמ' 142-144 וכן צבי כהן (כפר פינס) - כ"ז אלול תשס"ט.

52 על הקמתן של הישיבות-התיכוניות הראשונות - ראו להלן בהמשך הפרק.

המחלוקת לגבי הדרך החינוכית

לא בכל מקום היתה דרכו החינוכית של בית-הספר במושבים מוסכמת על כלל החברים ולעיתים התחוללו ויכוחים סוערים בנוגע לאופי הרצוי של המוסד החדש. קבוצת חברים, רבים מהם ממוצא מזרח-אירופאי, שאפו לייסד בית-ספר תורני הדומה יותר ל'חדר' האירופאי, שבו הדגש המרכזי היה על לימודי הקודש. קבוצה אחרת, שתומכיה הבולטים היו יוצאי גרמניה ומערב-אירופה, טענה מנגד שעל בית-הספר לבטא את ערכי התורה והעבודה גם יחד. בכיוון השני תמכה באופן טבעי תנועת 'המזרחי', שדגלה בשילוב של לימודים כלליים ולימודים תורניים, בסברה כי זו הדרך החינוכית הראויה. למעשה, בעלי דעה זו היוו רוב בכל המושבים וכך הוכרעה השאלה בדבר אופיו של בית-הספר, בכיוון השילוב.⁵³

יוצא דופן מבחינה זו היה המושב כפר אברהם, בו היו בבית-הספר רק ארבע כיתות, א' עד ד', ולזמן קצר גם עד כיתה ו'. לאחר מכן, היה צריך כל הורה לבחור לאיזה מוסד בפתח תקווה ישלח את ילדיו ללמוד. מציאות זו אפשרה לכל אחד לבחור בעצמו היכן ילמדו ילדיו. היו שבחרו בתלמוד-תורה 'שארית-ישראל', אשר השתייך לזרם החרדי של 'אגודת-ישראל', אך רבים אחרים העדיפו את בית-הספר 'נצח-ישראל' של 'המזרחי'.⁵⁴ כפר אברהם, כאמור, היה חריג בכך שבהיעדר המשך לבית-הספר במושב עצמו, יכלו החברים להחליט בעצמם על הכיוון החינוכי שיעניקו לילדיהם. בשאר המושבים שילב בית-הספר גם לימודים כלליים, בהתאם לדעת רוב התושבים, שהלכו בדרכה העקרונית של תנועת 'המזרחי'. היה זה סממן נוסף לזיקתם הברורה של מוסדות החינוך במושבים הדתיים אל תנועות 'המזרחי' והפועל המזרחי.

53 הוברמן, ייחודו, עמ' 147 וצבי ויינברג (כפר הרא"ה) - אלול תשס"ח.

54 משה מיכליס ומלכה אמיתי (כפר אברהם) - ב' חשוון תש"ע.

הישיבות-התיכוניות במושבים: קונפליקט חינוכי

כאשר גדלו ילדיהם של המתיישבים הדתיים וסיימו את חוק לימודיהם בבתי-הספר היסודיים המקומיים, התעוררה השאלה לגבי ההמשך. מוסדות לימוד מתאימים, ברמה על-יסודית, עדיין לא היו קיימים במושבים. באותם ימים, בגמר לימודיהם בבית-הספר היסודי, נכנסו נערים רבים למעגל העבודה, מבלי להמשיך בלימודים. היתה זו תופעה נפוצה, שנגרמה עקב העול הכלכלי הכבד, אשר אילץ נערים במשפחות רבות, להיכנס למעגל העבודה, בכדי לסייע לפרנסת המשפחה. הדילמה, היתה איפוא, כפולה: האם בכלל כדאי שהנער או הנערה ימשיכו ללמוד בסיימם את בית-הספר היסודי, ואם כן - היכן?⁵⁵

הדעות במושבים הדתיים היו חלוקות בשאלה זו. היו שתמכו בהישארות הנערים והנערות במשק ושילובם במעגל העבודה בכפר. קולות אלה נשמעו היטב בייחוד בעת שהמשקים נזקקו לידיים עובדות. עם זאת, רבים אחרים העדיפו שילדיהם ימשיכו ללמוד, אלא שלא היה ברור היכן. אכן, לקראת סוף שנות ה-30 וראשית שנות ה-40, החלה להישמע הדרישה להקמת מוסדות לימוד על-יסודיים.⁵⁶

בדומה לויכוח לגבי אופיים של בתי-הספר היסודיים, גם בנוגע ללימודי ההמשך בגמר בית-הספר היסודי (שנקרא אז 'עממי') התנהל ויכוח דומה. אף כאן היו שטענו כי על הנערים להסתפק בלימודי קודש, כפי שהיה נהוג בישיבות שהיו קיימות לפני השואה באירופה וכנגדם צידדו אחרים בשילוב של לימודים תורניים עם לימודי חול. בשנת תרצ"ט (1939), הניח הרב סלומון, רבו של כפר אברהם, את היסודות להקמתה של ישיבה תיכונית במקום, שנקראה 'ישיבת תורה ומלאכה'. הלימודים בישיבה זו כללו חצי יום של לימודי קודש וחצי יום של לימודי מקצועות מיכניים וטכניים, כגון, חשמלאות, מסגרות וחריטה.⁵⁷

55 הרץ, נחני, עמ' 58.

56 'נתיבה', י"ג ניסן תרצ"ו, עמ' 3, 'במושב הדתי', מאת מ' נס: "בנינו גדלים והולכים ועד כה לא הוקם עדיין המוסד החינוכי בדוחנו האמיתי", דיונים על מצב החינוך נערכו בישיבות המרכז לתרבות וחינוך של 'הפועל המזרחי', גצ"ד, 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי' 13/11, 'סקירה מפעולות המרכז לתרבות וחינוך', ט"ז אדר תרצ"ט.

57 אצ"ד, גרדי 35, 'כפר אברהם כמרכז חינוכי לתורה', ללא תאריך וכן משה

כשנה לאחר מכן, נוסדה גם בכפר הרא"ה ישיבה נוספת, שנועדה לכתחילה להיות ישיבה חקלאית, בה ילמדו תורה, אך גם יעסקו בענפי החקלאות השונים.⁵⁸ מסגרת זו נמשכה שנתיים בלבד ולאחריהן הפכה הישיבה, ביוזמתו של הרב משה צבי נריה לישיבה עם לימודי קודש בלבד, ללא מקצועות אחרים. אולם, לבסוף נכנע הרב נריה לרצונם של מרבית ההורים, שלא הסכימו לוותר על לימודי חול מלאים, וכך נוצר סמוך לקום המדינה הדגם החדש של 'ישיבה תיכונית', אשר היווה אב-טיפוס למוסדות דומים רבים אשר קמו אחר-כך.⁵⁹

לא ברור בדיוק מהו שיעור חברי המושבים, אשר שלחו את ילדיהם ללמוד בישיבות התיכוניות שהוקמו, אך נראה כי הם לא היוו את הרוב. לישיבת כפר הרא"ה הגיעו נערים מן המושבים השונים, שדה יעקב, כפר אברהם וכמובן מכפר הרא"ה עצמו, שהוריהם חפצו בהמשך חינוך תורני לילדיהם.⁶⁰ אולם, אפילו חברי כפר הרא"ה עצמם, לא כולם שלחו את ילדיהם ללמוד בישיבה בכפרם והיו לא מעטים שנותרו בבית, בכדי לעזור להוריהם בעבודה החקלאית.⁶¹ גם לישיבת 'תורה ומלאכה' בכפר אברהם הגיעו רק מעט נערים שגדלו בכפר עצמו. נראה שההורים העדיפו לשלחם למוסדות חינוך אחרים שהיו בפתח תקווה, או לישיבת כפר הרא"ה ואולי העדיפו להשאירם לסייע בעבודה במשק המשפחתי.⁶² אכן, בטרם הוקמו הישיבות התיכוניות, הורים שחפצו שילדיהם ימשיכו ללמוד, שלחום לישיבות או לבתי-ספר על-יסודיים בסביבה. בשדה יעקב שלחו חלק מהחברים את בניהם ובנותיהם

מיכליס (כפר אברהם) - ב' חשוון תש"ע ו'ההד', גיליונות ט-י"ב, תמוז-אלול תש"א (שנה ט"ז), עמ' ה'.

58 עוד על תולדותיה של הישיבה בראשיתה - ראו בהוברמן, ייחודו, עמ' 168-177, צבי ויינברג (כפר הרא"ה) - אלול תשס"ח, 'ההד', גיליונות ט-י"ב, תמוז-אלול תש"א (שנה ט"ז), עמ' ה', גיליונות א-ג, תשרי כסלו תש"ד (שנה י"ט) וכן גיליונות א-ב, תשרי-חשוון תש"א (שנה ט"ז), עמ' י"א.

59 הוברמן, ייחודו, עמ' 168-176 וכן צבי ויינברג (כפר הרא"ה) - אלול תשס"ח. יש לציין כי תקדים לשילוב הזה כבר היה קיים בישיבת 'היישוב החדש', שהוקמה בתל-אביב על ידי הרב עמיאל ובישיבת 'אלמה' (אגודה לקידום מדעי היהדות) בירושלים. על הישיבות התיכוניות ראו בהרחבה: 'הישיבה התיכונית ומעורבותה במערכת החינוך הממלכתי-דתני בישראל', מ' בר-לב, שרגאי א', עמ' 206-222.

60 הרב דרורי (שדה יעקב) - א' אב תשס"ט.

61 יהודה דויטשר (כפר הרא"ה) - כ"ו אלול תשס"ט.

62 משה מיכליס (כפר אברהם) - ב' חשוון תש"ע.

לכפר הנוער הדתי שליד כפר חסידים, שם למדו לימודי בית-ספר תיכון רגיל, יחד עם הכשרה חקלאית מקצועית.⁶³

מעניין לציין כי ברבות השנים הוקמה בכל אחד מהמושבים ישיבה תיכונית לבנים או אולפנה לבנות. בשדה יעקב הוקמה בשנת תשט"ו (1955) הישיבה התיכונית 'תקוות-יעקב'. המושב כפר פינס מתפאר ב'אם האולפנות', שנוסדה שם בשנת תש"ך (1960). הישיבות התיכוניות בכפר הרא"ה ובכפר אברהם כבר נזכרו לעיל וגם במושב הזורעים הוקמה בשנים מאוחרות יותר ישיבה תיכונית. נראה שהדבר איננו מקרי אלא נובע מהרצון לבנות על האווירה החלוצית-ערכית השוררת במקומות אלה ולחנך לאורה. ניתן לראות במפעלים חינוכיים אלו, המושכים אליהם צעירים דתיים מכל הארץ, המשך של החלוציות הראשונה, שהביאה את ראשוני המתיישבים לבנות את חייהם במושבים אלו.⁶⁴

נוער פורק עול

נושא זה אמנם חורג מעט מתקופת הזמן שנתחמה במחקרנו, אך הוא תורם להבנת המצב החינוכי והדתי שרווח במושבים הדתיים הראשונים והתעורר בעיקר לאחר מלחמת השחרור, מיד עם סיומה של התקופה בה אנו עוסקים. מציאותם של בני נוער לא מעטים, שנשאו את דרך הוריהם ובחרו באורח חיים שונה מבחינת שמירת מצוות ההדת, הינה תופעה מוכרת בציבור הציוני-דתי זה שנים.⁶⁵ במושבים הדתיים היה נושא רגיש זה בעיה כאובה במיוחד. דור המייסדים בכל המושבים של 'הפועל המזרחי' היה מורכב ממשפחות שומרות תורה ומצוות. יתירה מזו, אחת התקנות היסודיות שהחליט הועד הפועל של 'הפועל המזרחי' היתה שחבר משק או משפחה שחדלו לקיים את מצוות הדת, יסולקו לאלתר מהמושב.⁶⁶ אשר על כן, ניתן

63 הרץ, נחני, עמ' 58.

64 קצבורג, נחלת, עמ' 133. מסתבר שהבחירה להקים מוסדות חינוך בנקודות יישוב מרוחקות נבעה גם מהרצון להרחיק את הנוער מ"פיתויי העיר" ולאפשר להם להתרכז כראוי בלימודיהם.

65 גרדי, 'לעתיד הנוער במושבים הדתיים', 'נתיבה', א' מנחם-אב תרפ"ח, גיליונות כ-כ"א (מ"א-מ"ב), שנה שלישית, עמ' 331-333.

66 חוקת מושב העובדים של 'הפועל המזרחי', סעיף ג 4, גניחובסקי, כי תבואו, עמ' 166-167.

להבין את תחושותיהם של הורים לנערים צעירים, אשר נטשו דרך אבות והפסיקו לשמור את מצוות הדת. מלבד תחושת הכישלון החינוכי הצורב שקיננה בהורים אלה, הדאיגם החשש שמא חוקי המושב לא יאפשרו לילדיהם להמשיך לחיות לצידם במושב והם יאולצו לעזוב את ביתם. הוצאתם של הבנים מהמושב עלולה היתה לגרום לניתוק סופי של הקשר איתם, קשר שנחלש כבר קודם לכן. זו היתה עלולה להיות, איפוא, מכה קשה להורים, אשר הוסיפה כאב על מכאובם, עקב התרחקות ילדם מדרכם.

הבעיה התעוררה, כאמור, בעיקר לאחר מלחמת השחרור, שכן אז שבו לביתם מן השירות הצבאי חיילים בני המושבים הדתיים והתברר שאחדים מהם שינו את אורח חייהם וכבר אינם שומרי מצוות. כמה חברים, שהדבר היה לצנינים בעיניהם, התרעמו וטענו שהדבר נוגד את עקרונות המושב הדתי ואין לקבל בנים אלה חזרה למושב. פרץ פולמוס חריף, בין המצדדים בהשאת הבנים הללו במושב, לבין השוללים. המצדדים באי-קבלת הבנים למושב, נימקו זאת בחשש מההשפעה השלילית שתהיה ל"פורקי העול" על שאר בני הנוער. בגילאים אלה, עלולים הצעירים יותר במושב להיגרר אחר חבריהם הבוגרים והתופעה תלך ותתפשט. הוצאתם מהמושב, כך סברו, תמנע נזק גדול יותר.⁶⁷ מאידך גיסא, טענו המתנגדים לסילוק הבנים ה'סוררים', כי דווקא השארתם בתוך מסגרת המושב הדתי, תועיל להם מהבחינה הרוחנית-דתית ותמנע ניתוק והתרחקות גדולים יותר. אם יתקבלו למושב, יהיו קשורים למשפחה ולסביבה הדתית, בה גדלו עד כה וגדולים הסיכויים שביום מן הימים ישובו בתשובה, לפחות חלקית ויחזרו לאורח חיים של שמירת מצוות. כראיה לדבריהם, הביאו מקרים של בנים, שקיום המצוות נחלש אצלם, עקב נסיבות חייהם מחוץ למושב, שינו אחר-כך שוב את אורח חייהם וחזרו להיות שומרי תורה ומצוות, לעיתים אף יותר מהוריהם.⁶⁸

67 צחוק הגורל הוא שאחדים מהחברים שתבעו לסלק את הנוער ה'סורר' סבלו מאוחר יותר מאותה בעיה וגם להם היו ילד או שניים שסירבו ללכת בדרכם. הרב דרורי (שדה יעקב) - א' אב תשס"ט.

68 אהרון ז'ק (שדה יעקב) - ט"ו תמוז תשס"ט, הרב דרורי (שדה יעקב) - א' אב תשס"ט, משה מיכליס (כפר אברהם) - ב' חשוון תשס"ט ויעקובי, נוער, עמ' 32-33. הרב דרורי העיד כי אביו, דמות דתית חשובה בכפר, דווקא התנגד להוצאת הילדים מהמקום. הוא טען כי יש למצוא את התנאים המאפשרים להם להישאר ובכך להשאיר להם אפשרות לחזור לדרך אבותיהם.

לאי-קבלת הבנים החוזרים בשאלה, כחברים במושב, היתה השלכה מעשית מאוד, משום שהדבר מנע מהוריהם להוריש להם את המשק. התוצאה היתה עלולה להיות פגיעה גם במשפחותיהם של החברים-ההורים, אשר יימנעו מלהשקיע במשקם, שממילא לא יעבור הלאה לרשות ילדיהם. היתה גם סכנה שזה יביא לסגירת משקים ועזיבת משפחות מן הכפר. אף מושב דתי לא רצה ליטול סיכונים כאלה.⁶⁹

בשדה יעקב, שם קרתה ככל הנראה, תופעת החזרה בשאלה בקרב הבנים בהיקף גדול יותר, הובאה השאלה לדיון באסיפת חברים מיוחדת. האסיפה היתה סוערת ונשמעו בה טענות לכאן ולכאן. אהרון ז'ק, אשר הוריו נמנו על מייסדי המושב, נאבק בכל כוחו למען חבריו, למניעת סילוקם מן המושב.⁷⁰ מטבע הדברים, הורי הבנים הללו תמכו בהשארתם במושב, אולם יד המתנגדים גברה ולאחר דיונים סוערים, שפילגו את משתתפי האסיפה לשני מחנות, הוחלט ברוב קולות להרחיק מן המושב את הבנים החוזרים בשאלה. החלטה תקדימית זו גרמה זעזוע בקרב הבנים הללו, אלא שהיא לא בוצעה בפועל מעולם והנוער ה"סורר" לא הורחק. עם זאת, בדיעבד הוברר כי התברר רוב חששותיהם של מצדדי ה"סילוק", משום שהצביון הדתי של המושב נשמר ולא היו מקרים של חילול שבת בפרהסיה כגון, נסיעה בשבת וכיוצא בזה.⁷¹

התופעה של נטישת מצוות הדת בקרב הנוער הבוגר, היתה קיימת בכל מושבי 'הפועל המזרחי' הראשונים, במידה זו או אחרת.⁷² כאשר בגר דור הבנים הראשון בכפר אברהם, התרחש גל סוחף של נטישת מצוות הדת, שפסח רק על בודדים. חברי המושב כאבו מאד את המצב, אך בכל זאת העדיפו להשאיר את הבנים בכפר, בתנאי שלא יפגעו בפומבי בצביון הדתי של המקום. כאמור, התופעה בלטה במיוחד בשנתון הראשון, ואחריו השתפר המצב ורוב הילדים המשיכו ללכת בדרכי אבותיהם, מבחינת שמירת

69 אהרון ז'ק (שדה יעקב) - ט"ו תמוז תשס"ט.

70 ז'ק טען כי אביו חשש להתייצב בפומבי לצידו, כיוון שלא ידע בוודאות כיצד מתנהג בנו.

71 שם, יעקובי, נוער, עמ' 32-33 וכן צבי כהן (כפר פינס) - כ"ז אלול תשס"ט.

72 אהרון ז'ק (שדה יעקב) - ט"ו תמוז תשס"ט; הרב דרורי (שדה יעקב) - א' אב תשס"ט; משה מיכליס (כפר אברהם) - ב' חשוון תשס"ט; צבי כהן (כפר פינס) - כ"ז אלול תשס"ט; גילה ארלשטיין (הזורעים) - כ"א חשוון תש"ע.

המצוות.⁷³ למעשה, בכל המושבים שאיררו במושב את החוזרים בשאלה ונמנעו מהרחקתם, גם מתוך תקווה שאולי ביום מן הימים ישובו בתשובה.⁷⁴ הסיבות שהביאו למצב זה שנויות במחלוקת ומצויות כנראה במישור הסוציולוגי-כלכלי. יש שהסבירו זאת בקשיים הכלכליים, ששררו במושבים באותן שנים ראשונות, שבעטיים הוזנח חינוך הנערים.⁷⁵ אחרים טענו כי הסיבה העיקרית היתה ההשפעה הסביבתית החזקה שהיתה אז לתנועות הנוער הלא-דתיות ויחסן השלילי לנוער דתי.⁷⁶ המסגרת הצבאית הלוחצת, בה שהו הבחורים הדתיים, מרבית הזמן עם חברים שאינם שומרי מצוות, תרמה אף היא להתרופפות שמירת המצוות אצל רבים.⁷⁷ היו שטענו כי המשפחות הדתיות הראשונות במושבים סברו לתומן, כי בתוך מסגרת שכולה דתית, הילדים מוגנים מהשפעות זרות ואין צורך לעמוד על המשמר. אשליה זו, כך טענו, היא שהביאה לעזיבת הדת בהיקף גבוה בדור הראשון. לאחר מכן הופקו ונלמדו הלקחים והונהג חינוך קפדני יותר, עם השקעה רבה יותר בילדי המושב והתוצאות אכן ניכרו בשטח.⁷⁸ נראה, כי לפנינו מכלול סיבות, אשר כולן יחד תרמו למציאות שנוצרה.

הנוער "פורק העול" היווה אחת הבעיות החינוכיות המורכבות ביותר עימן התמודדו המושב הדתי, כמו גם החברה הדתית כולה. הקושי של החברה הדתית במושב להתמודד עם בעיה זו, בא לידי ביטוי בהחלטה הכואבת לסלק את הנוער מתחום המושב. אולם, העובדה שהחלטה זו מעולם לא יושמה בפועל ובחורים אלו נותרו במושב, מלמדת על רצונם העז של חברי המושב לשמור על הקשר עימם ולא לנתקו, כפי שמקובל לעיתים בחוגים אחרים. סוגיה זו מעידה על דרכו החינוכית הפתוחה והמיוחדת של המושב הדתי, שתרמה גם לעיצוב דמותו.

לסיכום, מאמצייהם של המתיישבים הדתיים להקים מוסדות חינוך נפרדים בכל מושב, מצביעים על רתיעה ברורה ממוסדות החינוך הלא-דתיים. החשש מהשפעה שלילית של ילדי החלוצים הלא-דתיים על שכניהם

73 משה מיכליס ומלכה אמיתי (כפר אברהם) - ב' חשוון תשס"ט.

74 שם וצבי כהן (כפר פינס) - כ"ז אלול תשס"ט.

75 משה מיכליס (כפר אברהם) - ב' חשוון תשס"ט.

76 מלכה אמיתי (כפר אברהם) - ב' חשוון תשס"ט. צבי כהן (כפר פינס) טוען שילדי שדה יעקב הושפעו לא מעט משכניהם הלא-דתיים בכפר יהושע בשל הקירבה בין המושבים.

77 הרב דרורי (שדה יעקב) - א' אב תשס"ט.

78 משה מיכליס (כפר אברהם) - ב' חשוון תשס"ט.

הדתיים, היה כה גדול עד שאפילו לא נבחנה אפשרות ליצור מערכת חינוכית משותפת. הקמת מוסדות חינוך דתיים נפרדים, כמו גם מקורות המימון בעבורם, שהגיעו בעיקר מתנועות 'המזרחי' ו'הפועל המזרחי', מעידים על זיקתו המובהקת של המושב הדתי לחברה הדתית בכללותה. אף כי בשאיפתו ובמעשיו חתר המושב הדתי להידמות לחלוצים הלא-דתיים סביבו, בתחום החינוכי העדיף להתבדל מהם ולהזדהות עם החברה הדתית בארץ. בהתאם להשקפה זו נבחר גם צוות ההוראה במוסדות החינוך במושבים הדתיים. הבחירה בחינוך נפרד לא היתה פשוטה כלל ודרשה בשנים הראשונות התמודדות עם קשיים רבים, כמו היעדר מימון מסודר, מחסור חמור במבנים לצורך לימוד ומספר ילדים מועט, שלא איפשר לימוד מדורג בכיתות נפרדות, לפי גילאים. אולם, חרף הקשיים, נרתמו חברי המושבים למשימה והקימו מוסדות חינוך שהתאימו לרוחם ולהשקפתם של החברים. יחד עם זאת, ראוי לציין כי את המפעל החינוכי המתהווה הוסיפו להטריד ויכוחים פנימיים לגבי דרכו החינוכית וכן בעיית הנוער החוזר בשאלה, נושאים אשר ממשיכים להזין את השיח הדתי-לאומי גם כיום.